

John Rawls

door Hans Groen

Het kernthema in Rawls' denken is de vraag, hoe het mogelijk is dat mensen die het op velerlei gebied volslagen oneens zijn met elkaar en zelfs conflicterende belangen hebben, toch op belangrijke morele kwesties tot overeenstemming komen. In de oplossing van dit probleem blijkt dat het samenleven en -werken van mensen meer is dan een toevallig ontmoeten, maar een morele waarde in zichzelf heeft. Rawls onderscheidt twee aspecten aan dit probleem. Enerzijds de vraag naar een procedure of argumentatie die tot een aanvaardbare overeenstemming leidt. Anderzijds ziet hij dat mensen feitelijk al een procedure volgen, dat samenleven meer is dan op het pure eigenbelang gericht. De taak van de filosofische reflectie is, deze werkzame procedure bloot te leggen en aan te scherpen. Deze methode waarbij feitelijk gevolgde principes worden bijgesteld en aangescherpt door een filosofische analyse, leidt tot wat Rawls noemt 'reflective equilibrium', reflectief evenwicht. Het is een zoektocht naar een ten dele al bekend antwoord.

De vraag rond het bestaan van deze overeenstemming tussen mensen formuleert Rawls al in een artikel uit 1951. In zijn hoofdwerk A Theory of Justice (1971) gaat het om deze vraag nadrukkelijk toegepast op de maatschappij: hoe de waarde van de gemeenschap te verantwoorden op basis van individualistische uitgangspunten. Daarna, in Political Liberalism (1993/6), is het de vraag hoe een rechtvaardige maatschappij bestaat onder burgers die onverenigbare morele, religieuze en filosofische visies hebben. De oplossing die Rawls al in 1951 in grote lijnen schetst, komt er in het kort op neer dat de basis van rechtvaardigheid berust op principes die de uitkomst zijn van een procedure die ieder onderschrijft en waaraan ieder zich zal houden welke consequenties die procedure ook voor de persoon in kwestie zal hebben. Rawls spreekt dan van zuivere procedurele rechtvaardigheid: als de procedure wordt gevolgd, is de uitkomst rechtvaardig.

A Theory of Justice

Rawls' zoektocht levert in 1971 A Theory of Justice op. In dit boek staat de vraag naar de rechtvaardige inrichting van de maatschappij

centraal. Zoals hij het formuleert, lijkt het een schier onoplosbaar probleem: hoe is een solidaire maatschappij-inrichting mogelijk als je ervan uitgaat dat mensen in de eerste plaats hun eigenbelang nastreven? Rawls koppelt dit probleem aan een basisspanning in de traditie van het liberale denken, namelijk de spanning tussen vrijheid (de traditie van John Locke) en gelijkheid (de traditie van Jean-Jacques Rousseau). Ongebreidelde individuele vrijheid heeft grove maatschappelijke en economische ongelijkheden tot gevolg; omgekeerd kan gelijkheid alleen ten koste gaan van individuele vrijheden. Die spanningsverhouding verhindert de ontwikkeling van een solidaire maatschappij. Rawls wil vrijheid alleen omwille van vrijheid, gelijkheid alleen omwille van gelijkheid beperken. Wat hij dan zoekt is een derde principe dat die spanning vanuit een moreel gezichtspunt kan oplossen. Dat principe vindt hij in 'broederschap' -- inderdaad, Rawls probeert de drieslag van de Franse Revolutie politiek handen en voeten te geven. Politiek vertaald betekent broederschap dat je geen grotere voordelen wilt hebben tenzij jouw grotere voordeel diegenen die minder bedeed zijn ten goede komt (TJ 105). Alleen door zo'n principe ontstaat een samenleving, want samenleven betekent voor Rawls "elkaars lot delen" (TJ 102).

De procedure die Rawls voorstelt, is inderdaad moreel en ook geniaal eenvoudig. Hij grijpt terug op de idee van een maatschappelijk verdrag. Zo'n verdrag legt in een wederzijdse overeenkomst een regeling vast voor wat als een rechtvaardige inrichting van de maatschappij zal gelden. Maar ben ik wel gebonden aan een verdrag dat zonder mij is opgemaakt en is zo'n verdrag ooit feitelijk gesloten? Het geniale van Rawls' theorie is dat hij deze bezwaren in een beweging omzeilt. Hij vormt de idee van een maatschappelijk verdrag om tot een steeds herhaalbaar gedachtenexperiment. Rawls gaat uit van een 'oorspronkelijke toestand' waarin principes worden gekozen die het samenleven zullen ordenen en die aanvaardbaar zijn in moreel opzicht. Die oorspronkelijke toestand is niet vergelijkbaar met de natuurstaat zoals die uit de politieke theorie van Hobbes en Locke bekend is. Daar ging het erom dat de maatschappij geïnstitueerd werd; bij Rawls is echter het bestaan van de maatschappij uitgangspunt voor de argumentatie in de oorspronkelijke toestand. Want één ding weten we hier zeker: we leven in een maatschappij, we weten in algemene lijnen hoe die maatschappij functioneert en we kennen de hebbelijkheden en onhebbelijkheden van de mens. Wat achter een 'sluier van onwetendheid'

is verborgen, zijn al die zaken die jou een identificeerbaar individu in die maatschappij maken: je opleiding, je maatschappelijke positie, jouw specifieke visie op het leven en het doel in je leven, etc. Welnu, redeneert Rawls, als je in die situatie principes van rechtvaardigheid wilt opstellen voor de samenleving, zul je ervoor kiezen dat hoe je positie in die maatschappij ook zal zijn, je altijd voldoende mogelijkheden hebt om je levensplan te realiseren. Als er bijvoorbeeld twee maatschappijmodellen zijn, waarvan de ene meer mogelijkheden voor de minst bedeelden heeft, terwijl de andere grotere rijkdom voor sommigen tot gevolg heeft, zul je voor het eerste model kiezen: je rekent eerder op de kans dat je tot de minder bedeelden behoort, dan dat je gokt bij de elite te horen.

De twee principes van rechtvaardigheid die volgens Rawls aldus gekozen zullen worden, houden in het kort in: (1) een zo groot mogelijk aantal vrijheden om het eigen levensplan te kunnen uitvoeren; (2) eventuele sociale ongelijkheden moeten zodanig verdeeld worden dat die verdeling in het voordeel is van de minst bedeelden en deze ongelijkheden moeten verbonden zijn met posities en ambten die voor allen toegankelijk zijn.

Deze idee van rechtvaardigheid is volgens Rawls al intuïtief in ons denken aanwezig en krijgt door het gedachtenexperiment van de oorspronkelijke toestand een bredere argumentatieve onderbouwing. Dit voor-de-hand-liggende idee van sociale rechtvaardigheid noemt Rawls "justice as fairness" (TJ 11) -- die basis idee van rechtvaardigheid ziet Rawls bijvoorbeeld al aanwezig in het spontane 'dat is niet eerlijk' waarmee kinderen op onrechtvaardige situaties kunnen reageren. In plaats van naar een natuurlijke orde, of naar iets anders buiten het menselijk redeneren en handelen te verwijzen, geeft Rawls zo een procedurele argumentatie voor een idee van rechtvaardigheid.

Naar Political Liberalism

Rawls' theorie van rechtvaardigheid berust op de vooronderstelling dat mensen een morele intentie hebben. Bovendien verwacht hij dat de werking van de procedure zelfversterkend zal zijn -- een rechtvaardige maatschappij kan alleen voortbestaan als die zelf morele steun kweekt. Rawls gaat dan nog een stap verder: het leven onder de principes van rechtvaardigheid zal ook de bijbehorende gezindheid vestigen in de mens (TJ 501). Rawls gaat uit van een idee van morele ontwikkeling van 'formeel naar moreel'. De aanvankelijk formele instemming met regels

zal uiteindelijk de zin van die regels doen internaliseren -- het handelen is dan moreel, zoals een kind aanvankelijk iets doet omdat papa het zegt en later, als volwassene, de morele zin van die regel zal inzien.

Op een formele manier word je binnen Rawls' theorie gedwongen je aan de overeengekomen principes van rechtvaardigheid te houden. Die principes regelen de verdeling van de zogenaamde primaire goederen, namelijk die zaken die ieder nodig heeft om aan de maatschappij te kunnen deelnemen. Deze "all purpose goods" voeden een zogenaamde smalle moraal op grond waarvan ons samenleven gebaseerd is. Op die grond is ieder dan gerechtigd een eigen omvattende moraal te bouwen die voor zijn persoonlijke leven dienst doet, zolang die maar niet met de principes van de smalle moraal in tegenspraak is. De principes van rechtvaardigheid limiteren van meetaan wat toegestaan is in die omvattende moraal. Rawls spreekt dan van de prioriteit van het rechtvaardige over het goede.

Rawls is, hoewel soms beschouwd als een proponent van een individualistisch liberalisme, vooral bezig met de waarde van de gemeenschap (TJ 264, 520). Het individualisme van Rawls is slechts theoretisch; de theorie van rechtvaardigheid heeft de maatschappij en haar instituties tot onderwerp. De zogenaamde communautaire kritiek, dat Rawls het belang van gemeenschapsbanden voor de morele identiteit van het individu ontkent, is misplaatst. Rawls probeert beide te verantwoorden: de waarde van het samenleven en de waarde van het individu, zonder het een aan het ander op te offeren.

Het probleem met Rawls' theorie van rechtvaardigheid zit in de vraag wat de reikwijdte en status is van die overeenstemming over principes van rechtvaardigheid. Het kernprobleem was hoe mensen met verschillende visies op het leven toch met elkaar samenleven. Dat laat echter mijn persoonlijke visie niet onaangeroerd: het is immers moeilijk te blijven geloven dat iemand met wie je in vertrouwen hebt samengewerkt, eeuwig vervloekt is, zoals Rawls stelt (1996, p. xxvii). Als die 'smalle moraal' grenzen stelt aan mijn omvattende moraal, dan rijst de vraag of die smalle moraal niet een verzoening is van verschillende omvattende visies; en, waarom hangen mensen dan toch verschillende, en zelfs onverenigbare, omvattende visies aan?

In zijn laatste boek, Political Liberalism, houdt Rawls zich met dit probleem bezig. Hij geeft toe dat hij een te homogeen beeld van de maatschappij vooronderstelde in A Theory of Justice en de artikelen

die hij daarna schreef. Daardoor ontstond de idee dat met de principes van rechtvaardigheid tegelijk de verschillende religieuze, morele en filosofische geschillen tussen mensen worden verzoend. Politiek liberalisme zegt nu niets meer dan dat de overeenstemming over principes van rechtvaardigheid een overlappende consensus is die door ieder op eigen merites wordt ondersteund en mensen niet als individuen aanspreekt, maar als (staats-)burgers. Die overlappende consensus is een politieke idee, een vrijstaand concept, los van religieuze, morele of filosofische visies die mensen hebben. Die overeenstemming is dan geen 'smalle moraal' maar een zelfstandige politieke moraal die geldt in een democratische, plurale maatschappij.

Rawls probeert zo de kritiek te ondervangen dat fundamentele religieuze, morele en filosofische geschillen niet door een consensus worden beslecht en dat dit pluralisme een blijvend gegeven is in de westerse maatschappij. Hoewel Rawls de idee van 'justice as fairness' nu beperkter als een politieke idee opvat, blijft het een idee met verstrekkende gevolgen: het feit dat we samenleven, zal ook onze morele visie veranderen (1996, p. lxi); samenleven is meer dan een modus vivendi waarin ons eigen voordeel voorop staat en we samenwerken zolang we elkaar kunnen uitstaan en gebruiken.

Staat en maatschappij

Het probleem voor Rawls' theorie is uiteindelijk niet de procedure die hij voorstelt om te komen tot een idee van politieke rechtvaardigheid, noch die idee van politieke rechtvaardigheid zelf, maar zijn visie op de maatschappij. Wat in Rawls' theorie ontbreekt is het onderscheid tussen staat en maatschappij. De idee van 'justice as fairness' is heel goed te rechtvaardigen als een idee van politieke rechtvaardigheid en een politieke beslissingsprocedure in de moderne democratische maatschappij waar een pluraliteit van religieuze en levensbeschouwelijke visies heerst. In de democratische rechtsstaat gaat het niet aan dat bepaalde groepen maatschappelijke uitzonderingen en voordelen claimen enkel op grond van de eigen visie. Respect voor de ander en het inzicht in de beperktheid van de eigen visie vereist dat die uitzonderingen en voordelen op een voor ieder aanvaardbare wijze beargumenteerd moeten worden. De keerzijde is, dat er een maatschappelijk leven bestaat dat niet onder directe regulering van de overheid valt. De kerkgemeenschap is een voor de hand liggend voorbeeld. De maatschappij is principieel pluraal en vormt zelf geen

hogere eenheid. Die openheid is de horizon die ons eigen handelen tolerantie bijbrengt opdat alle mensen tot hun recht komen in de maatschappij.

Bij Rawls bestaat zo'n vrij gebied echter niet; de politieke eenheid is tegelijk de eenheid van de maatschappij. In Rawls' visie kunnen we niet aan de maatschappij ontsnappen. Onze overtuiging raakt gevangen in de overlappende consensus die verregaand immuun is voor nieuwe standpunten: alleen wat past binnen de stand van de discussie, mag een bijdrage kenbaar maken. Rawls kan er geen rekenschap van geven hoe gezichtspunten die aan bepaalde religieuze of filosofische ideeën toebehoren, tot publieke standpunten ontwikkelen. Rawls' mensbeeld is dat het individu omvattend opgenomen is in de maatschappij en zich niet aan die maatschappij kan onttrekken. Voor hem is de maatschappij gedragen door een consensus over basisprincipes; hij ziet niet dat er ook een blijvende dissensus over normatieve basisprincipes is die niet in het politieke proces wordt opgeheven.

Rawls' theorie benadrukt twee zaken van blijvend belang. Allereerst zijn dat de principes van rechtvaardigheid die op de realisering van een solidaire maatschappij zijn gericht. Ten tweede is dat het belang van de argumentatie in het politieke proces. In het politieke debat moeten we de ander zoeken, onze argumenten voor hem of haar verstaanbaar maken. Wat Rawls onvoldoende verdisconteert, is dat politiek ten diepste geen neutrale aangelegenheid is. De normatieve bronnen van de westerse liberale maatschappij liggen in het christendom. De wijze waarop Rawls de politieke moraal in een overlappende consensus fundeert, ontkent dit niet, maar maakt het bijna onmogelijk dat die bron het maatschappelijk leven kan blijven voeden.

2103 woorden